

A BÜROKRÁCIA MINT TERMELÉSI MÓD

/Pászka Imre: Struktúrák és közösségek
Bukarest, 1984. Kriterion/

Az Ázsiai Termelési Mód /ÁTM/ magyar nyelvű irodalma újabb kötettel bővült. Újragondolására immáron a romániai magyar történetírás is vállalkozott. Nem is akárhogyan! A Magyarországon ezidáig megjelent művektől eltérően Pászka Imre határozottan új koncepciót kínál, miközben nemcsak hogy merészen polemizál Marx ÁTM-felfogásával, hanem provokatívan interpretálja Marx történetfilozófiáját is. A kritika, amellyel Marxot illeti, nagyrészt fájdalmasan megdöbbentő posztulátumok sorozata, önmagáért beszél. Ismertetése terjedelmes és indokolatlannak tűnhet majd. Sajnos szükségeltetik, mert Pászka a könyv mondandóját, az ázsiai-despotikus társadalmi "titkára", alapjára vonatkozó felfogását néhány kurta próbálkozástól eltekintve /pl. történelem pluralitása, a hatalom preindusztriális szerepe/ lényegében nem helyezte önálló elméleti alapra, hanem egy eléggé félresikeredett, könyvében végighúzódo Marx-kritikából bontotta ki. Ennek megfelelően nem a könyv egyszerű ismertetésére vállalkoztunk, hanem az egyébként tételelesen ki nem fejtett gondolatmenetet próbáltuk rekonstruálni. Polémiaja Marxszal végül is nem más, mint jogos és még aktuális kritikai reflektálás a vulgárökonimizmusra és sztalinovoluntarizmusra.

Marx mint materialista - fejt ki Pászka - az anyagra, pontosabban az anyag mozgásának dialektikájára helyezi a

hangsúlyt. Ebből adódóan a társadalom világában a gazdaság, az anyagi javak termelésének a szférája, mint "a társadalomban jelentkező összes jelenségek... végső oka" lép az általában vett anyag helyébe. A társadalmi matéria /gazdaság/ "ugyanolyan immanensmozgással bír, mint a matéria általában", vagyis e mozgás "szükségszerűen és kikerülhetetlenül, saját természetéből, logikájából adódóan egy meghatározott cél", egy eszményi /!/ állam és társadalom, a proletárkommunizmus /sic!/ felé "lendíti a matériát", azaz a társadalmat. Marxnál a történelem - folytatja Pászka - a hegeli abszolút szellem "ökonómiaailag újraértelmezett" kiteljesedésének a folyamata, tehát a hegeli egyetemes szellem, mint szubsztancia gazdaság vedlik át. /S mi több, Pászka szerint a Marx által várva várt "kiteljesedés" Sztálin totális államában meg is valósult!/ Mivel proletárkommunizmusról van szó, Marxnak a nyugati tőkés társadalomfejlődést kellett modell gyanánt megtennie. Olyan értelemben, hogy a nyugat-európai fejlődéspályát minden /elmaradott/ társadalomnak be kell futnia. A teleologikus és lineáris fejlődéséből kifolyólag a történelem korszakolását a pályabefutás dinamikájának változásai nyújtják. Így antikvitás, feudalizmus, kapitalizmus a nyugati, valóságos fejlődés szakaszai, míg az ÁTM csak ugyanazon pályán történő lemaradást, megrekedést jelent. Marx - mivel a "kiteljesedés" az ő korában még nem következett be, "bizonytalan" a periodizálásban, nála az ÁTM még fejlődési fokozat lehet. Még nem tud/hat/ja milyen szempontokat kell kiszűrni a történelem lineáris értelmezésekor. Sztálin a "kiteljesedés" korának ideológusaként már tisztában van vele. Az ÁTM le is tűnik az

elméleti viták porondjáról, mivel erős a párhuzam az ÁTM despotikus társadalmi, ill. a sztálini állam szerveződése között.

A pászkai értelmezés konklúziója az, hogy a marxi séma csak egyetlen a nyugateurópaival azonos fejlődési alternatívát jelent. A tényleges történelem ezzel szemben /az alternatívákat illetően/ plurális jellegű - hangsúlyozza a szerző - hiszen különböző fejlődési utat, irányt, elvet követő társadalmak, mint "önmozgások" alkotják. A történelem párhuzamos és legváltozatosabb formájú fejlődési szintek, többirányú plurális tendenciák, alternatív helyzetek és állapotok mozaikja, komplex jelenségek és folyamatok halmaza. Társadalmi és történelmi sajátosságokkal bíró struktúrák időbeli egymásmellettiége. Az egyenrangú struktúrák fejlődésének megragadásához a "történetfilozófiai és társadalom-elméleti általánosítást nem lehet alkalmazni, mert szükségszerűen a marxi "fejlődés egyirányú és tipikus, töretlen mozgásának koncepcióját" kapjuk meg. A módszertani figyelmeztetés ellenére e ponton kezdi kibontani hipotézisét Pászka. Ehhez azonban a "történetfilozófus" Marxnak szánt gesztusra van szüksége. Mint írja, a Marx publicisztikai írásaiban található "ázsiaság" és "félázsiaság" politológiai fogalmai azt jelzik, hogy maga Marx is megsejtette a "történelem tényleges pluralitását", szemben az ÁTM történelmileg inadekvát kategóriájával. Az ÁTM-ot ugyanis a termelési mód fogalmából vezette le Marx. A tőkés társadalom azon fázisának mozgástendenciájából konstruálta, amelyben /Pászka szerint is/ a gazdasági alap határozza meg a politikai felépítményt. Marx e determinációt globálisnak vetí-

tette ki, tehát világtörténelmileg érvényesnek tartotta, holott a prekapitalista /Pázkánál: preindusztriális/ struktúrák esetében ez nem feltétlenül állja meg a helyét. Az ázsiai despotikus struktúrákban éppen hogy a politikai felépítménynek van elsődleges szerepe.

Bár Pázska fellép az európacentrikus történet szemlélet ellen, a társadalomfejlődés egyfajta mintáját mégis a tőkés Nyugat-Európa politikai berendezkedéséből meríti, mégpedig a politikai felépítmény általa vélt kapitalizmus előtti primátusából kifolyólag. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy Pázkánál egy struktúra lényegében csak kétszintű! A történelmileg domináns állam és az alája rendelt, de természetesen autonómiára törő társadalom mint alattvaló állampolgárok közössége alkotja. Az állampolgárok társadalma eredendően autonóm és atomizált, de vagy tudatában van ennek /tehát önön mivoltának/ a társadalom, mint pl. Európában, vagy nem tudatosul, mint pl. Ázsiában, az ókori Keleten. Az állam mindenesetre felőrli az autonómiát. Állam és társadalom adekvát, szinte már édeskésen harmónikus viszonyát Nyugat-Európában fedezi fel Pázska, ahol a fejlődés úgy mondja "társadalom tényleges célja szerint" történik, s az állam "csupán eszköz.... a társadalom célracionális cselekvésében". Maga a struktúra "a különböző autonóm társadalmi szférák dinamikus egysége folytan nem önmagát ismétli, hanem előrehaladó tendenciát mutat". Ennek feltételei a társadalom gazdasági racionalitása, a pluralitás és a demokratikus igazgatási, képviselői rendszer. Nos Pázska az ázsiai-despotikus struktúrákat ezen ismérveknek való megfelelés szerint vizsgálva

olyan permanens törekvéseket fedez fel bennük, melyek - szerinte - a társadalmat leigázó, az élet minden területén fennálló "egységes és totális hatalmi viszony" felszámolására irányulnak. Úgy véli itt található a "Kelet Kulcsa", mely kulcsot a felépítmény zárjában leli meg: az ázsiai stagnálás oka nem a faluközösségek, illetve azok közösségi tulajdonon alapuló naturálgazdalkodása. Az ázsiaiság alapja egy más nem-marxi strukturális logika szerint a bürokratikus állami felépítmény, mely "önmagának oka", s amely a kormányzás monopolizálásával, a hatalmi eszközök birtokában elfojt minden megújulási törekvést. Így hát a struktúraváltás csak politikai kérdés, amennyiben a potenciális hatalmi tényezők a "hatalomgyakorlás pluralitása" esetén kormányzási lehetőséghez jutnának. Csakhogy - méltatlankodik - a bürokrácia-állam minden "hatalmi konkurrens arénába lépését" megakadályozza. Fájlalja, hogy az állam nem létesítette politikai jogokban a városi kézműves és kereskedő réteget, magyarán nem osztotta meg velük a hatalmat. Az alternatívát hordozó, s azt a hatalomba kerülésével realizáló társadalmi közeg mint "új struktúrákat hordozó elem" e réteg lenne. Ugyanis bár a faluközösségekben is megvan az autonómiára törekvés, /amint azt a parasztmegmozdulások is bizonyítják/, sőt meg is döntik a hatalmat, de hiába söpörnek végig felkeléseik, nem következnek be struktúraváltás. Nem is következhet be, bizonygatja Pászka, mert nem a parasztság az "amely a társadalomszervezés más alternatíváját ismerte /!/ volna", minthogy nem tudatosult igazából az autonóm-atomizált létre való jogosultságuk. Így aztán törvénytörő, hogy rendre újjáéledt a gazdaságilag gyenge

kézműveseket és kereskedőket integráló "bürokratikus és totalitarisztikus" állam-modell. A bürokrácia, mivel megszabja a termelés szinte minden mozzanatát /!/, termelési módként funkcionálhat.

Szembetűnők a Pászknál tapasztalható elméleti hiányosságok. Elkerülte figyelmét az az alapvető momentum, hogy Marxnál a termelés, melyből a termelési mód kategóriája vétetett, a természet ember általi elsajátítása, a természeti korlátok visszaszorítása /általános/, amely mint ilyen, történelmileg különös formákat ölt. Pászknál csak gazdaságként, a különösség korlátai közé zárva lételeződik. Ezzel lehetővé válik számára, hogy a gazdaság és a többi társadalmi létszféra történelmileg tényleg változó viszonylataiból kiindulva az absztrakt-különös formákat feloldja a konkrét"struktúrákban", és a politikai felépítmény, a hatalmi viszonyokat állítsa előtérbe. Az így kapott mennyi egyenrangú struktúra révén eljut a szinkronizmus eléggé történelmietlen elvéig. Az általa megfestett, durván át-hegelizált Marx-képpel intő példát akar állítani a valamely társadalomfejlődési minták abszolútizálók elé, de ugyanebbe a hibába esik ő is: a történelem a polgári liberális politikai berendezkedésben nyeri el értelmét. Nem csoda hát, hogy az ázsiai-despotikus társadalmak minden paraszt-megmozdulásában a /tegyük hozzá, meglehetősen szubjektivisztikus ízű/ antietatizmust látja. Hogy ez mennyire idegen lehet az ÁTM faluközösségeitől, idézzük fel a kérdésben végképp nem érintett Kossuth Lajos megállapítását a "czarizmus", tehát a despotia eszmélyét balványozó orosz faluközösségi parasztról, aki "földjét többre becsüli, mint saját szemé-

lyét, a személyes szolgaság minden brutalitását kész zúgólódás nélkül eltűrni, csak ne bántsák a földet, melyet apától fiúra arczának verejttéke közt mível. Hátunk az úré - mondják a 61-i felszabadításra - csináljon vele a mit akar, de a földhöz ne nyúljon, az a mienk".

Nos, egy valamirevaló "ázsiai" állam ezt nem is teszi meg, hiszen adó formájában nagyon is ki tudja szipolyozni a faluközösséget!

Állam és faluközösség jól megférhet egymással. A bürokráciának nincs szüksége különösebb hatalomra, főleg nem Pászka XX. századból visszavetített, az egyén magánéletét is bebetonozó totalitáriánus államára. Mivel a polgári társadalom izolált magánemberét, tehát a társadalom atomizáltságát a megelőző ún. preindusztriális struktúrákra is érvényesnek tartja, e formákban is feltételeznie kellene az egyének árutermelői, de legalábbis magántulajdonosi mivoltát. A magánjellegét és árutermelést tagadó "ázsiai" faluközösségiség nem is tud eleget tenni Pászka kívánalmainak, nem válhat a "Kelet Kulcsává". Ezt a szerepet a bürokratikus hatalmi elitben megtestesült államnak juttatja, ami - ismerjük el - nagyon is találó gondolat a despotikus társadalmak adinamikáját illetően. Úgy tűnik, Pázkánál az ázsiai-despotikus társadalmak sajátosságai nem véletlenül mosódnak össze a sztálini típusú totalitáriánus államéval. A szemrehányások közepette valahol itt bukkan elő Pászka megfontolandó fejtegetése, elszórt utalások formájában. Valószínűleg azért támadja Marx ÁTM-felfogását, mert abba nem-despotikus társadalmak is beleférnek, miközben rokon mozgástendenciák mutatnak ki az ázsiai-despotikus és sztalionid társadalmakban.

/ Ez persze nem újdonság, a polgári történetírás kísérletezett már vele - nem kevés politikai célzattal. / Bár a két társadalomtípus igen eltérő történelmi feltételek között, a fejlődés más-más szintjént alakult ki - amiről Pászka nem kíván tudomást venni - , de mindkettő politikai felépítményének specifikuma az ösztársadalmi reprodukcióban betöltött adminisztratív szervező-irányító funkció, ami a termék-, ill. értéktöbblet drasztikus elvonásával és koncentrálásával párosul. A rokon vonásokat külön erősíti az, hogy a sztálini típusú társadalomszervezés a marxizmus kommunizmusfelfogását erőteljesen elvulgarizálva a gyakorlatban az östársadalmak kommunisztikus jegyeinek megvalósítására törekedett. Csakhogy míg ez esetben tényleg hatalmi-diktatórikus alapok mutathatók ki, addig az "ázsiai" despotiák bázisa a tradicionális faluközösség mint a társadalom önreprodukciós alapegysége.

Amint arra Pászka nyomatékosan és joggal rámutat, a despotikus /ázsiai/ állam politikai-hatalmi eszközökkel konzerválja a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyokat. A struktúrabontó erők lényegében csak a hatalomba kerüléssel, ezzel a /lehető legrövidebbre zárt/ hierarchikus társadalmi struktúra kitágításával majd szétfeszítésével nyerhetnek tért. A szűk hatalmi elit is éppen így szerveződött meg - mint állítja - a despota egyszemélyi uralmával szemben! Kar, hogy Pászka csak Ázsiából vett példákra támaszkodik. A moldvai ó-román államban is tettenérhette volna a folyamatot, viszont tapasztalhatta volna azt is, hogy az adóbehajtó bojárság biztosítja a falvak közösségi alapon történő újratermelődését. Bár falu és parasztjai feletti

feudalisztikus hatalmi viszony létrejön, ennek és egyben minden struktúrabomlasztó erő megizmosodásának előfeltétele a hierarchikus hatalmi struktúrán belüli, elittől való függetlenedés. Ennyiben érthető, hogy Pászka kiemelt szerepet tulajdonít a felépítménynek. Ám az államhatalom erejét már-már természetfelettivé avatja, mert elfogadhatatlannak tartja, hogy a faluközösségek a változatlan reprodukálódásukat garantáló államot /s csak az ilyen államot/ a maga despotizmusával nemcsak hogy eltűrhetik, de éppen garanciális jellege miatt igényelhetik is. Tehát nem számol a parasztság rendszerstabilizáló törekvéseinek eshetőségével, s azzal sem, hogy a kereskedők, akiknek potenciális történelmi szerepét annyira felértékeli, érdekelték lehetnek a faluközösségektől elvont terméktöbbletből való részesedésben, az állammal közösen.

Hazai berkekben az ÁTM történetfilozófiailag lassan nemcsak hogy "szét-", de túl is lesz tárgyalva. Ennyiben Pászka Imre despotizmust /így az ÁTM társadalmi egy különös csoportját is/ feszegető magyar nyelven úttörő jellegű vállalkozása figyelmet érdemel, s ha nem is egyetértésre, de mindenképp követésre sarkall. A könyvben bőségesen fellelhető, s helyszűke miatt csak ízelítőül felvillantott hiányosságok és tévedések ellenére tanulságos és gondolatébresztő betekintést nyerhetünk a despotikus társadalmak világába, a társadalomszervezés "ázsiai" technikájába.